

УДК 342.21

О.П. Рябчинськадоктор юридичних наук, доцент
Класичний приватний університет**ПОНЯТТЯ СИСТЕМИ ПОКАРАНЬ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ВИМІР**

У статті проаналізовано поняття системи з позиції основних положень теорії системного аналізу та з урахуванням його онтологічного, методологічного й гносеологічного статусів щодо її сутності та значення. Акцентовано увагу на важливості дослідження цього поняття для розроблення на належному теоретичному рівні поняття системи покарань у доктрині кримінального права.

Ключові слова: онтологія, гносеологія, методологія, системний аналіз, система покарань та її елементи, компоненти, підсистеми, види покарань.

I. Вступ

Серед авторів (Л.В. Багрий-Шахматов, М.І. Бажанов, В.К. Грищук, І.Г. Даньшин, Т.А. Денисова, А.А. Музика, Ю.А. Пономаренко, В.М. Трубников, О.Г. Фролова та ін.) спостерігаються розбіжності в позиціях щодо кількості й змісту ознак системи покарань, які мають формувати її дефініцію, окремі визначення поняття системи покарань не розкривають повною мірою сутність і зміст цього поняття. Поширене розуміння системи покарань переважно як переліку видів покарань, обов'язкових для суду на сучасному етапі розвитку кримінально-правової доктрини, не повною мірою задовольняє потребу в осмисленні її як теоретичної або як законодавчої конструкції.

У такому розумінні системи покарань спостерігається діалектична суперечливість між її змістом та структурою (формою) тощо. Зокрема, окремі науковці висловлюють думку, що система покарань у теорії кримінального права за своїм змістом давно вже не відповідає своїй традиційній формі [1, с. 56; 2, с. 73]. Діалектика взаємозв'язку форми та змісту полягає у тому, що в процесі свого розвитку зміст предмета поступово може вступати в суперечність з формою, яка не відповідає оновленому змісту. За законами діалектики усунення цієї суперечності можливе шляхом скидання новим змістом старої форми. Більше того, учені впевнені, що якщо порівняти вказані дефініції з філософським розумінням категорії "система", то виявиться, що за минулі десятиліття юристи не тільки не наблизились, а, навпаки, віддалились від нього [3, с. 10]. У зв'язку із цим постає закономірне питання: у чому причина такої ситуації? Навряд чи корінь проблеми прихований в ігноруванні юристами напрацьованих упродовж багатьох десятиліть, а то й століття положень наук, у межах яких розроблялись ті чи інші аспекти

теорії систем (системний аналіз, теорія систем, кібернетика, філософія тощо). Навпаки, більшість науковців, формулюючи ті чи інші положення, які стосувались би поняття покарання, системи покарань акцентують увагу на тому, що їх висновки та пропозиції ґрунтуються саме на положеннях теорії системного аналізу. Вочевидь, проблема ця є неспецифічною саме для кримінального права, вона є скоріше відлунням тих проблем, які приховані в науках іншого циклу. Звернення до праць із філософії та теорії систем складає враження, що на сьогодні кількість різних визначень загального поняття системи рахується сотнями. Спеціалісти вважають, що за цим стоять серйозні різночитання, теоретичні й методологічні розбіжності щодо формування дефініції цього поняття. Отже, визначення такого поняття є досить актуальною проблемою.

II. Постановка завдання

Будь-якій системі властиві не тільки загальносистемні властивості, а й специфічні, характерні для певного виду системи ознаки, які показують її самостійність, своєрідність, зміст та функціональне цільове призначення. Водночас формулювання поняття системи покарань має здійснюватись з урахуванням того, що в самому визначенні "система покарань" мають знайти відображення загальнофілософські положення, які характеризують будь-яку систему та розкривають її сутність.

Отже, формулюванню поняття системи покарань, висвітленню її властивостей та особливостей взаємодії із зовнішнім середовищем має передувати визначення поняття системи як явища вищого порядку. Викликано це низкою обставин: по-перше, цього вимагає системний і тісно пов'язаний з ним структурно-функціональний метод дослідження, звернення до яких є необхідним для вивчення системи покарань як цілісного комплексу взаємопов'язаних компонентів різного рівня складності, виявлення їх

взаємозв'язку та взаємодії, з'ясування місця системи покарань у системі заходів кримінально-правового впливу тощо; по-друге, існуючи сьогодні в кримінально-правовій науці визначення системи покарань не надають чіткого уявлення про підходи, що покладені в основу їх формування.

III. Результати

Поняття "система" (від грец. *systema* – ціле, складене із частин, сполучене) означає сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один з одним, яка утворює певну цілісність, єдність. Ця сукупність має відносну самостійність та органічну єдність, характеризується внутрішньою цілісністю й автономністю функціонування [4, с. 20; 5, с. 584]. Водночас таке узагальнене розуміння системи уточнюється в різних інтерпретаціях. Так, систему розуміють як: 1) сукупність взаємодіючих різних функціональних одиниць (біологічних, людських, інформаційних, природних), що пов'язана із середовищем і служить досягненню певної загальної мети шляхом дії над матеріалами, енергією, біологічними явищами та управління ними; 2) множинність пов'язаних між собою компонентів тієї чи іншої природи, впорядковану за відносинами, що володіють цілком визначеними властивостями; 3) якісно визначену сукупність взаємозв'язків і елементів, що утворюють єдине ціле, спроможне до взаємодії з умовами свого існування; 4) множинність об'єктів із заздалегідь визначеними властивостями й фіксованими (встановленими) відносинами між ними.

Учені вказують, що й надалі в науці не вироблено єдиного розуміння системи, з огляду на різні площини (онтологічну, гносеологічну чи методологічну) аналізу. Варіативність відмінностей розуміння цього поняття й концептуальних засад його визначення, що слугує орієнтиром у подальших наукових пошуках, задається різним баченням таких питань, як: 1) чи належить поняття "система" до об'єкта (речі) загалом чи до сукупності об'єктів (природно або неприродно розчленованої), або ж не до об'єкта, а до уявлення про об'єкт через сукупність елементів, що перебувають у певних відносинах; 2) чи висувається до сукупності елементів вимога утворювати цілісність, єдність (визначену чи неконкретизовану); 3) чи є "ціле" первинним щодо сукупності елементів, чи похідним від такої сукупності? Саме тому визначення поняття системи вчені пов'язують з конкретними відповідями на ці питання, і відповіді ці, зрозуміло, є різними.

Учені зазначають, що всі автори, які протягом останніх 50 років здійснювали спроби визначити поняття системи, говорять про одне й те саме: через поняття "система" вони прагнуть відобразити форму уявлення про предмет наукового пізнання [6, с. 170].

На переконання вчених, онтологічне розуміння системи як об'єкта (речі) не розгортає пізнавальної процедури, не задає методологічної програми. Саме тому пошук єдиного розуміння системи виключно в цьому напрямі вони вважають помилковим шляхом. З огляду на це вони вбачають раціональність у позиціях тих учених, які обов'язково вводять у визначення системи певну інтегральну ознаку, заперечуючи наявність системи в будь-якій сукупності елементів, що перебувають у певних відносинах (В.Н. Садовський, А.І. Уємов, Ю.А. Урманцев та ін.), при цьому відзначаючи їх евристичну цінність.

Отже, існує два поширених підходи щодо визначення системи – дескриптивний (описовий), який відповідає онтологічному підходу (найзагальніші принципи) до дослідження, та конструктивний, що базується на гносеологічному (філософська теорія пізнання явищ і закономірностей об'єктивного світу) та методологічному підходах (зокрема, використання системного підходу передбачає аналіз явищ як цілісних сукупностей різноманітних елементів (складових), що взаємодіють між собою й навколишнім середовищем).

Прикладами дескриптивних визначень можна визнати розуміння системи як: комплексу компонентів, що взаємодіють; сукупності елементів, що перебувають у певних відносинах між собою та із зовнішнім середовищем; множини взаємопов'язаних елементів, які відокремлені від середовища й взаємодіють із ним як єдине ціле.

Відповідно, конструктивними визнаються поняття системи як: комбінації елементів, що взаємодіють, організованих для досягнення однієї або декількох цілей; кінцевої множини функціональних елементів і відносин між ними, відокремленої із середовища відповідно до визначеної мети в межах певного часового проміжку; сукупності інтегрованих взаємопов'язаних елементів, що регулярно взаємодіють, створеної для досягнення певних цілей.

Таким чином, головна відмінність конструктивних визначень системи полягає в актуалізації мети існування або вивчення системи, що безпосередньо або опосередковано згадується в цих визначеннях. Саме таке визначення системи може відповідати різним підходам до її вивчення. Зокрема, системно-елементному, який полягає у виявленні елементів та компонентів, що утворюють систему, системно-структурному, що зводиться до з'ясування внутрішніх зв'язків і залежностей між елементами системи, що надає уявлення про внутрішню організацію (структуру) системи, системно-цільовому, який зумовлює необхідність наукового визначення цілей і підцілей системи, їх взаєм-

ної узгодженості, системно-функціональному та іншим підходам.

У сучасній науці дослідження різних систем (матеріальних та абстрактних, природних і штучних) здійснюється в межах системного підходу, загальної теорії систем, різних спеціальних теорій систем у кібернетиці, системного аналізу тощо. У сучасній науці визначення системи як ключового філософсько-методологічного та спеціально-наукового поняття за ознаками умовно поділяють на: 1) онтологічний підхід; 2) гносеологічний підхід; 3) методологічний підхід.

Відповідно до *онтологічного підходу*, система – це об'єднання, що складається із частин, а саме: комплекс елементів, що перебувають у взаємодії та єдності (Л. Берта-ланфі); множина пов'язаних між собою діючих елементів (О. Ланге); множина елементів, розміщених один щодо одного (тобто в певній послідовності), необхідна й достатня для наявності функціональної властивості цієї множини (В. Сагатовський); множина елементів, що перебувають у відносинах та зв'язках між собою й утворюють певну цілісність, єдність.

Відповідно до *гносеологічного підходу*, визначення системи повинно формуватись з урахуванням сутнісного компонента. Із цієї позиції система – це поняття, що слугує для відтворення знання цілісного об'єкта (І. Блауберг); відображення в свідомості суб'єкта властивостей об'єктів та їх відносин у вирішенні завдань дослідження, пізнання (Ю. Черняк); єдність цілей, ресурсів та побудови (структури), властивості якої визначаються відношенням елементів, що входять до цієї сукупності або ж як взаємозв'язок уявлень, понять, норм, які підпорядковані певному керівному принципу.

Визначення системи з позиції *методологічного підходу* має базуватись на тому, що система є: засобом боротьби з певною проблемою, способом знаходження рішення проблеми; сукупністю частин, пов'язаних загальною функцією; сукупністю методів, принципів здійснення будь-чого [7, с. 37].

Тож, розмежовуючи онтологічний і гносеологічний аспекти аналізу системи, можна розуміти систему як сукупність елементів і зв'язків між ними, котрі існують об'єктивно, незалежно від волі та свідомості людей (онтологічний аспект), або ж використовувати поняття системи як інструмента пізнання сутності складних матеріальних систем (іноді останнє називають епістемолого-методологічним).

Отже, складність формулювання дефініції системи та неоднозначність вибору форми опису на різних стадіях дослідження зумовлені різними підходами до її розуміння, серед яких складно виділити якийсь пріоритетний. Тож при описі системи доцільно ви-

користати максимально повний спосіб, який би враховував вищезазначені підходи, а потім виділити найбільш суттєві компоненти, які впливають на функціонування системи, та сформулювати “робочий” опис системи покарань.

До основних понять, що характеризують побудову та функціонування будь-якої системи, у нашому дослідженні системи покарань належать елемент, компонент, підсистема, структура, зв'язок, стан, зовнішнє середовище, рівновага, стійкість, розвиток та мета. З позиції гносеологічного підходу до дослідження певного явища, в нашому випадку системи кримінальних покарань, необхідність розроблення поняття “система покарань” є очевидним, оскільки воно слугує для відтворення знання про цілісний об'єкт, для відображення в свідомості суб'єкта властивостей об'єктів (системи кримінальних покарань) та їх відносин у вирішенні завдань дослідження. Залежно від кількості факторів, що враховуються при визначенні поняття системи покарань, та ступеня абстрактності цього поняття, можна подати його в таких символічних формах. Кожен із варіантів поняття системи покарань (дефініція) позначається буквою D та порядковим номером, що залежить від кількості факторів, які враховуються у визначенні.

D1 – система як ціле: $S=A(1,0)$ – це визначення відображає факт існування та цілісність системи покарань. Двоїсте судження $A(1,0)$ відображає наявність або відсутність цих якостей.

D2 – система як упорядкована (організована) множина: $S=(\text{чин}, M)$, де чин – чинник упорядкованості; M – множина.

D3 – система як множина складових (елементів), властивостей та відносин: $S=(e, p, r)$, де e – елементи, p – властивості, r – відносини, зв'язки.

D4 – система як множина елементів, що утворюють структуру та забезпечують функціонування в умовах зовнішнього середовища: $S=(e, st, f, en)$, де e – елементи, st – структура, f – функції, en – середовище.

З наведеного видно, що зі збільшенням кількості факторів, що ураховуються при формуванні поняття системи, останнє більшою мірою відповідає гносеологічному та методологічному підходам.

При визначенні змісту поняття системи, вчені вважають доцільно акцентувати увагу на таких її суттєвих ознаках:

- система не розглядається як набір, сума чи конгломерат певних елементів. У системах не можна змінювати розміщення елементів, не порушуючи тим самим зв'язків між ними, адже *порядок розміщення елементів* має істотне значення, отже, є суттєвою ознакою системи;

- кожна система володіє певною якістю, що не притаманна окремим її частинам, але впливає з їх властивостей, оскільки при створенні цілісної системи не тільки виникає нова якість, а й змінюються властивості вихідних її компонентів. Таку властивість системи називають *емерджентністю*¹. Наявність інтегрованих властивостей демонструє, що властивості системи хоча й залежать від властивостей елементів, водночас не визначаються ними повністю. Тому вчені припускають, що система не зводиться до простої сукупності елементів, а декомпонуючи (розчленовуючи) систему на окремі частини, та вивчаючи їх окремо, не можна належним чином пізнати всі властивості системи. Саме тому, досліджуючи властивості окремих видів покарання й окремих підсистем² (груп, різновидів видів покарань), не можна належним чином пізнати властивості всієї системи покарань. Характеристики системи визначаються не тільки й не стільки характеристиками елементів, що її утворюють, скільки характеристиками зв'язків між ними. Відповідно, додавання нових елементів у систему не тільки вводить нові зв'язки, а й змінює характеристику окремих або всіх колишніх взаємозв'язків, призводить до розриву окремих та появи нових;
 - будь-яку систему та її частину не можна розглядати ізольовано одна від одної. Зв'язки системи із частинами, що її становлять, сильніші за зв'язки системи в цілому або її елементів з іншими системами, отже, взаємодіючи із середовищем, система виступає як дещо єдине. Зв'язок між компонентами системи тісний, істотний настільки, що зміна одного з них викликає зміну інших, нерідко й усієї системи в цілому. Це має місце тому, що зв'язки компонентів системи є більш усталеними, міцнішими, ніж зв'язки цієї системи та її компонентів з будь-якими іншими утвореннями.
- Середовищем для однієї з підсистем можуть бути інші підсистеми або частина їх, а також інші "сторонні" системи. Середовище – також система.
- Під істотними зв'язками розуміють такі, які закономірно визначають інтегративні властивості системи. Кожна система є частиною системи вищого рівня. Співвідношення систем та їх ієрархія підкреслюються на категоріальному рівні використанням термінів "надсистема", "система", "підсистема".

¹ Ця якість системи передбачає наявність таких рис (властивостей), які притаманні всій системі в цілому, проте не притаманні жодному з її елементів окремо.

² Підсистем основних та додаткових покарань, майнових покарань, покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства та не пов'язаних тощо.

Усі системи не є незмінними через притаманні їм внутрішні суперечності, зазнавання зовнішніх впливів та інших факторів. Перелічені системоутворювальні³ ознаки визнаються універсальними й характерними для всіх видів систем [8, с. 158].

Наявність інтегративних властивостей, тобто властивостей, притаманних тільки системі й не притаманних жодному елементу окремо, свідчить про те, що хоча властивості системи й залежать від властивостей елементів, вони не визначаються ними повністю. Отже, система не зводиться до простої сукупності елементів і, розчленовуючи її на окремі частини, неможливо пізнати всі властивості системи загалом.

Вважаємо, що орієнтиром під час формування поняття системи покарань може бути розуміння системи як множини елементів будь-якої природи, якість якої при заданих зовнішніх умовах з необхідністю та достатністю визначається її внутрішнім складом і структурою (*онтологічний підхід*). Заданими зовнішніми умовами є напрями кримінально-правової політики держави, що визначають цілі кримінального закону загалом та мету кримінального покарання зокрема. Такими самими умовами доцільно вважати те, що покарання є не єдиним заходом кримінально-правового впливу на особу, що вчинила злочин, а сама система покарань існує в межах більш широкої системи засобів кримінально-правового впливу на злочинність. Внутрішній склад та структура системи покарань мають бути визначальними для спроможності її ефективного функціонування.

Визначення ж функціонування системи покарань з позиції запропонованого нами методологічного підходу має базуватись на тому, що система покарань є засобом боротьби з певною проблемою, конкретніше з її розглядом як однієї з підсистем загальної системи кримінально-правового впливу на осіб, які вчинюють суспільно небезпечні діяння. Вона є сукупністю частин, пов'язаних з реалізацією функцій кримінального покарання.

IV. Висновки

Отже, комплексне дослідження системи кримінальних покарань з погляду методологічного підходу зумовлює необхідність визначитись з її поняттям, яке має слугувати для відтворення ознак об'єкта дослідження, її структурними елементами, їх характеристиками та вимогами, що висуваються до них; визначити системоутворювальні властивості або відносини, які об'єднують усі ці елементи в єдину систему кримінальних покарань; з'ясувати ті зовнішні умови, які задають якісну характеристику "системи по-

³ Іноді такі ознаки позначають як інтегративні властивості.

карань” (чинники та вимоги, що визначають принципи побудови системи покарань). При формулюванні поняття “система покарань” слід враховувати два поширених підходи щодо визначення системи – дескриптивний (описовий), що відповідає онтологічному підходу (найзагальніші принципи) до дослідження, та конструктивний, що базується на гносеологічному (філософська теорія пізнання явищ і закономірностей об’єктивного світу) та методологічному підходах. Таким чином, головна відмінність конструктивних визначень системи полягає в актуалізації мети існування або вивчення системи, що безпосередньо або опосередковано згадується в цих визначеннях. Тож пріоритетним у цьому аспекті видається саме конструктивне визначення системи покарань, яке б відображало повною мірою сутність досліджуваного явища, слугувало для найповнішого відтворення ознак об’єкта шляхом визначення множини функціональних елементів і відносин між ними, що виділяється із середовища відповідно до визначеної мети в межах певного часового проміжку.

Список використаної літератури

1. Фролова Е.Г. К вопросу о понятии системы наказаний в советском уголовном праве / Е.Г. Фролова // Региональные проблемы борьбы с преступностью в период совершенствования законодательства. – Тюмень, 1992. – С. 56–57.
2. Петрашев В.Н. К вопросу о проблеме наказаний в новом УК РФ / В.Н. Петрашев // Северный Кавказ: борьба с преступностью. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 67–73.
3. Старков О.В. Наказание: уголовно-правовой и криминологический анализ / О.В. Старков, С.Ф. Милюков – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 461 с.
4. Афанасьев В.Г. Системность и общество / В.Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
5. Философский энциклопедический словарь / ред. кол.: С.С. Аверинцев [и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
6. Агошкова Е.Б. Эволюция понятия системы / Е.Б. Агошкова // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 170–179.
7. Корнилов Г.И. Курс лекций по основам теории систем и системного анализа для экономических специальностей / Г.И. Корнилов. – Кривой Рог, 1995. – 74 с.
8. Теория управления органами внутренних дел : учебник / за заг. ред. канд. юрид. наук Ю.Ф. Кравченка. – К. : Национальна академія внутрішніх справ України, 1999. – 702 с.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2014

Рябчинская Е.П. Понятие системы наказаний: методологическое измерение

В статье анализируется понятие системы с позиции основных положений теории системного анализа и с учетом его онтологического, гносеологического и методологического статусов по определению ее сути и значения. Акцентировано внимание на важности исследования этого вопроса для разработки на надлежащем теоретическом уровне понятия системы наказаний в доктрине уголовного права.

Ключевые слова: онтология, гносеология, методология, системный анализ, система наказаний и ее элементы, компоненты, подсистемы, виды наказания.

Riabchynska O. Conception of penal system: methodological approaches

Conception of a system from the perspective of fundamental principles of the system analysis theory and in the light of ontological, gnoseological and methodological approaches regarding the system's essence and meaning was analyzed in the article. It was emphasized on the importance of the research of this question for development of the conception of penal system in the criminal law doctrine on the proper theoretical and methodological level.

It was determined that a guideline in the process of development of the conception's definition of penal system can be the understanding of a system as a set of elements of any nature, and the system's quality under the given external conditions with necessity and sufficiency is determined by the system's internal constitution and structure (ontological approach). The given external conditions are directions of the criminal and law state policy, which are determining for aims of the criminal law in general, and the aim of criminal penalty in particular. And it's reasonably to consider as such conditions the following: a penalty is not the only one action of the criminal and law impact on a perpetrator of crime, and the penal system by itself is existing within a wider system of the criminal and law enforcement actions towards the criminality. Internal constitution and structure of the penal system should be determinative for the ability of its effective functioning.

Determination of the penal system's functioning in the light of the methodological approach should be based on the following: the penal system is an instrument for the settlement of a certain problem, more particular for the settlement of its considering as one of subsystems of the general system of criminal and law impact on perpetrators of antisocial actions. The system is a complex of parts, which are related with the implementation of criminal penalty functions.

It was grounded that the research of the criminal penalty system from the point of view of gnoseological, ontological and methodological approaches is determining the necessity to establish: its conception which should serve for presentation of the study object's features; its structure elements, their characteristics and specified requirements; backbone properties or relations, which are combining all of these elements into the united criminal penalty system; external conditions, determining the quality characteristic of the penal system (factors and requirements, determining the principles of penal system's construction). It was offered, under the formulating of the penal system's conception, to consider two wide-spread approaches towards the system's determination – descriptive, which is corresponding to ontological approach (the most general principles) to the research and constructive, which is based on gnoseological and methodological approaches. It was established that the main difference of the system's constructive determinations lies in the actualization of the system's aim of existence or studying, which is directly or indirectly is mentioned in these determinations. So we see the priority in this aspect exactly in the constructive determination of the penal system, which would display in the full measure the essence of the phenomenon under the study, would serve for the fullest representation of object's characteristics by the way of determination of functional elements' plurality and relations between them, which is allocate from the environment in accordance with the determined aim within the specified period of time.

Key words: *ontology, epistemology, methodology, system analysis, system of punishment and its Components, components, subsystems, punishments.*